

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

UDK 323.1 (497.6) 342.1 (497.6) Izlaganje sa naučnog skupa

HISTORIJSKE I HISTORIOGRAFSKE KONTROVERZE I DILEME NACIONALNOG NOMINIRANJA U BOSNI I HERCEGOVINI *

Vera Kržišnik-Bukić Institut za narodnosna vprašanja, Ljubljana

Tema ovog članka je nacionalna tematika u Bosni i Hercegovini u 19. i posebno u 20. stoljeću kada postaje središnje političko pitanje u zemlji.

Ovom prilikom ne namjeravam govoriti o mnogim i različitim aspektima nacionalne tematike koja u tom sveobuhvatnijem pogledu, kad se ne bi radilo tek samo o Bosni i Hercegovini, slični i inače rijeci bez obala te stoga ne može biti predmet jednog makar kako visoko koncizno pripremljenog predavanja. Usredsrediću se na uže područje - na problematiku etnonominiranja i, dalje, na uglavnom političke vidike etnonominiranja u BiH u vezi sa BiH u posljednje stoljeće i pol. U tom okviru pokušat ću se posebice zadržati na aspektima etnonominiranja dijelova bosanskohercegovačke populacije koji su se samoopredjeljivali odnosno koje su ubrajali u kršćansko-hrišćanski civilizacijski krug. Tom se problemu uvijek pridavala srazmjer-no manja istraživačka pozornost. Zadržat ću se na razlozima i posljedicama sraz-mjernog zanemarivanja tih aspekata kako za kršćansko-hrišćanski dio bosanskohercegovačkog stanovništva tako i za preostali dio, tj. islamsko-muslimansku populacijsku komponentu, na jednoj strani, te na posljedični tok društvenih zbivanja, na drugoj strani.

U drugom dijelu govoriću o tzv. bosanskoj naciji u istoriji Bosne 19. i 20. stoljeća. Ističem prefiks tzv. zbog toga jer pojam bosanske nacije iziskuje preciznu historijsku kontekstualizaciju i zato ga sada, uvodno, upotrebljavam tek kao terminus technicus.

Predavanje održano na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu 14. maja 2003.

297

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

Korijeni savremene problematike etnonominiranja u Bosni

Akt etnonominiranja je sredstvo koje služi za međusobno, objektivno i/ili subjektivno, razlikovanje odnosno prepoznavanje pripadnika pojedinih etničkih kolektiviteta.

U višeetničkoj Bosni i Hercegovini etnonominacija je služila i služi za međusobno razlikovanje pripadnika uglavnom Jednih od pripadnika uglavnom Drugih i uglavnom Trećih te čak Četvrtih (Jevreja) pa i Ostalih, odnosno za prepoznavanje Istih.

Polazim od teze da je akt etnonominiranja u Bosni i Hercegovini u prošlosti, kao i u sadašnjost, bio od presudnijeg značaja za ovu zemlju i njeno stanovništvo nego drugdje na Balkanu, posebice na prostoru nekadašnje jugoslavenske države. Ova teza otvara bar dva osnovna, međusobno povezana pitanja.

Na pitanje zašto, odgovor je: sklop specifičnih historijskih okolnosti. Na pitanje koje su to specifične historijske okolnosti, odgovor nalazim naročito u dvije presudne grupe tih okolnosti.

Pomenute okolnosti, odnosno obadvije grupe tih okolnosti, odraz su vjerskih prilika u već dalekoj prošlosti na području koje se već tada ili kasnije oblikuje u prepoznatljivu zemlju sa imenom Bosna bez obzira u kakvom upravno-političkom okviru se ona nalazila.

Pri tome i ja polazim od više-manje općevažećeg odnosno nespornog saznanja da je u Bosni religija bila osnovna vododjelnica oblikovanja etničke strukture stanovništva, makar vrijedi kasnije, tijekom

historijskog vremena odnosno hronološkim redom, u nešto kvantitativno manjem obimu i omjeru, i obrnuto. Naime, posljedično ili refleksivno su i etno-položaj i etno-uloga svakog od tako prepoznatljivih društvenih kolektiviteta određivali njihovu religijsku pripadnost. Drugim riječima, na djelu je bio i akt automatskog (samo) pripisivanja religiji odnosno (samo) identificiranja sa religijskom substancom posredstvom etničkog (samo) pripisa.

I sada nekoliko riječi o te dvije grupe okolnosti koje se, u stvari, poklapaju sa dva vremenski duga historijska procesa.

Prvo takvo historijsko presudno vrijeme moglo bi se odrediti sa shizmom, ši-zmom. Ne, naravno, tek zvaničnog općeg raskola u kršćanstvu na katoličku i pravoslavnu crkvu, koji se dogodio 1054. godine. Na prostoru tadašnje i kasnije Bosne sa susjedskim okruženjem nije se radilo o nekom izoliranom historijskom događaju, već o višestoljetnom procesu koji je sredinom 11. stoljeća tek započeo. Ono što je bilo bitno za kasniju historiju na pomenutim prostorima ogledalo se u činjenici da

298

Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi*, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

je ova vjerska podjela unutar kršćanstva proticala po geostrateškoj liniji poznatoj još od ranije kao liniji razgraničenja između Zapadnog i Istočnog Rimskog carstva, po liniji koju je sačinjavala i predstavljala rijeka Drina. Neosporno je moguće i potrebno upravo u činjenici tog nekog geostrateškog međuprostora, koji posljedično nastaje raskolom unutar hrišćanstva, vidjeti i objašnjavati također i pojavu posebne kršćanske sekte u Bosni, Crkve bosanske. Tako je na relativno malom prostoru već srednji vijek iznjedrio tri kršćanska vjerska učenja, tri različite vjerske organizacije, što je bilo od tadašnjeg i kasnijeg bitnog značaja u polju (samo)etnonominiranja.

Drugo presudno historijsko vrijeme u pogledu problematike etnonominiranja, opet uzrokovano nekim velikim promjenama na polju vjerskih prilika, poklapa se sa procesom ulaženja i zaživljavanja, uspješnog masovnog širenja, utvrđivanja i opstanka nove velike religije u tom dijelu Europe, islama. Islam u Bosni nadživljava svog donosioca, Osmanlije, imperijalnog osvajača iz Azije i, ustaljujući se kroz stoljeća, postaje domaća religija i domaća civilizacijska substancia. Taj činjenica, po jednoj strani, faktički usložnila društvenu strukturu ali, u pogledu etnonominiranja, dodatno je razbistrila i učvrstila kako granice između pojedinih vjerskih grupacija tako i proceduralni sistem razgraničavanja sam po sebi. Upravo je islam kao nova i, štaviše, nekršćanska religija nužno iziskivao provedbu postupka odjeljivanja domaćeg stanovništva unutar sebe i zacementirao razlike koje prerastaju u djelimično etničke čime je onda automatski inicirana i potreba dodatnog etnonominiranja.

S obzirom da se je s procesom učvršćenja islama u Bosni nekako paraleno odvijao proces nestajanja Crkve bosanske, čiji pripadnici, iako možda u najvećoj mjeri, nisu i automatski prešli na islam već dijelom i u druge dvije postojeće glavne kršćanske sekte, tj. u katoličanstvo i pravoslavlje, srazmjerno mala Bosna postaje zemlja triju značajnih i moćnih vjerskih učenja i njihovih organizacionih struktura.

Četvrta vjera, jevrejska, koja je također ušla u društveni život Bosne još prije više stoljeća, sa 16. vijekom, te je stoga postala autohtonim vjerskim učenjem i autohtonom institucijom u Bosni, značajno je doprinijela razrastanju i uvažavanju raznolikosti. Međutim, zbog znatno malobrojnije pastve uvijek je imala gotovo marginalni društveni utjecaj.

Dakle, prvo, raskol u kršćanstvu, odnosno podjela kršćanskih vjernika na tlu (već tadašnje i kasnije) Bosne na katolike i pravoslavce, uz višestoljetno snažno prisustvo i primat Crkve bosanske, te, drugo, nakon više stoljeća ulazak, opstanak i ostanak islama u Bosni, bile su takve historijske okolnosti i razlozi koji su uslovi-li izrazitu specifikumu etnonominiranja u Bosni. Za ovo smo etnonominiranje ustvrdili da je imalo u Bosni presudniji značaj odnosno presudniji društveni utjecaj

nego u drugom, širem okruženju. Tu će tezu potvrditi sva kasnija historija Bosne, praktično i najnovija.

299

Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja...* Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

Kontekst faktičkog etnonominiranja

Akt etnonominiranja u Bosni je, inače, ako ga promatramo kao historijski proces, moguće i periodizirati. U prvoj i najdužoj etapi jasno prevladava religijska eksplicitna odrednica etničke grupe. Ta etapa traje do prijeloma 19. i 20. stoljeća. U drugoj fazi, do Drugog svjetskog rata, na djeluje uravnoteženi omjer identifikacije, tj. i po religijskoj substanci i po uže-etnonominalnom kriteriju. Treća etapa koja se vremenski poklapa sa razdobljem socijalističke Jugoslavije koja je ateistička, što je jako bitno za razumijevanje situacije Bosne, posve nadvlada etno-nominalno načelo internog grupnog razlikovanja odnosno internog grupnog prepoznavanja unutar stanovništva BiH.

Prelazeći na problematiku konkretnog etničkog imenovanja u BiH u zadnje stoljeće i kusur valja, najprije, kazati da su osnovne tri bosanskohercegovačke etno grupe doživljavale, i vremenski i sadržajno, različitu sudbinu u pogledu kako etnonominiranja od strane drugih tako i u pogledu autoetnonominiranja. Preciznije, pravoslavci - Srbi i katolici - Hrvati, ako ih uslovno za sada tako imenujemo, prolazili su sličnu, gotovo identičnu sudbinu, dok su posve različito tretirani i samotretirani muslimani - Muslimani - Bošnjaci.

Muslimani - Bošnjaci

Najprije ćemo se ukratko zadržati na ovim posljednjima. Neću opisivati proces etnonominiranja i samoetnonominiranja kao takav, i to iz dva razloga. Prvo, zbog historijske neistraženosti bilo bi znanstveno neutemeljeno pokušavati davati vjerodostojne odgovore za kraće historijske dionice, stoga to pitanje ostaje za dalje istraživanje. Drugo, ono što jeste istraženo dostaje dobro i javno široko poznato, pami se ne čini nužnim ovdje ponavljati kako je ova etnička grupacija imenovana odnosno samoimenovana u pojedinim zaokruženim historijskim etapama. To ću ipak učiniti ali ne na izvanjskom nivou nominiranja već kroz pokušaj uzročno-posljedične analize društvenih okolnosti zahvaljujući kojima je bio neki od etnoatributa, tj. Bošnjak ili Musliman, u upotrebi.

Dakle, sa tog upravo kazanog metodološkog polazišta moglo bi se reći da je pitanje etničkog (samo)nominiranja Muslimana/Bošnjaka kroz razdoblje posljednja dva stoljeća ovisilo o njihovom općedruštvenom statusu, od toga štaje u datom historijskom presjeku ugroženo: nekada su to pretežno imovinski, socijalno slojni ili,

300

Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja...* Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

jednostavno, kolektivno-životni interesi, koji zahvaćaju ukupan bosanski teritorijalni okvir, nekada su to islamski vjersko-kulturološki aspekti. U vrijeme Gradašćevi-ćevog autonomnog pokreta 1831./32. protiv centralne vlasti istovjerske osmansko-turske države, u prvom planu bila je Bosna u svom geografsko-teritorijalnom sadržaju, čiji nominalni etnikum su bili, ili su trebali biti, Bošnjaci. Naredna historijska faza je kršćanska, katolička četrdesetgodišnja austrougarska vladavina u BiH kada zbog ugroženosti vjersko-kulturnog identiteta muslimana te okolnosti proizvedu Muslimane u Bosni kao faktički kolektivni individuum. Situacija između dva rata generira za muslimane praktično iste okolnosti: vladajuće društveno okruženje, "prva" Jugoslavija, je većinski nemuslimanska kršćanska zemlja-država, pa se zato oni potencirano civilizacijski osjećaju muslimanima. Događanja u Drugom svjetskom ratu su bosanske muslimane/Muslimane definitivno potvrdila, uz sve češće i pisano navođenje početnog slova kao velikog M, a ne kao malog m; drugim riječima, puki etnonim prerasta u svoj viši, artikuliraniji društveno-sadržajni stupanj, u

narodnosni entitet, naziv postaje ime. Uz sve nedoumice i uprkos nastavljenim starim tendencioznim skretanjima, taj se trend nastavlja i u ateističkoj Titovoj Jugoslaviji, kada su Muslimani nominalno kao narod i oficijelno priznati. Slom i nestanak Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije smrtno je ugrozio bosanskohercegovačke Muslimane koji, da bi sačuvali svoju narodnosnu čak fizičku egzistenciju, vežu, svjesno, svoj kolektivni identitet opet na usudno ime zemlje svog postanka, proglašavajući se Bošnjacima.

Ovdje sam, u pogledu nominiranja Muslimana-Bošnjaka, naravno, neke aspekte svjesno preskočila, jer želim više da se usredsredim na pitanja nominiranja preostale dvije glavne etnogrupske u BiH. Među tim preskočenim podtemama etno-nominiranja možda da ovdje spomenem samo dvije, i to: prvo, aspekt etnonominalnog svojtavanja muslimana/Muslimana i pokušaje njihovog uvođenja odnosno samo-uvršavanja bilo u etnogrupu Hrvata, bilo Srba, putem političke prakse, historiografije, etnografije i drugog, te, drugo, aspekt opet etnonegiranja Muslimana, kada se u drugoj polovici 20. stoljeća pokušava to postići, makar dijametralno suprotnim idejnim namjerama, posredstvom jugoslavenske popisne statistike stanovništva. Naime, u rubrici narodnog izjašnjavanja uvedena je jedna nakaradna popisna kategorija u vidu naziva "Neopredijeljeni" (sa velikim N), štoje, sa jedne strane, besmisleno kad se radi o etničkom sadržaju, ali i sramotno i uvredljivo, s druge strane. Ta popisna kategorija bila je namijenjena muslimanima/Muslimanima kao mogućnost njihovog "demokratskog" samoopredjeljivanja ako se (već) ne osjećaju Srbima ili Hrvatima. Bio je to politički potez države kojim ona uvažava negativne reakcije velikog broja stanovnika zbog već ranije pominjanih neprihvatljivih pokušaja (srpskog

301

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

odnosno hrvatskog) etničkog svojtavanja. Ali, naravno, i to rješenje je bilo i historijski ispalo posve neadekvatno.

(bosanski) Hrvati, (bosanski) Srbi

Problem nominiranja bosanskih muslimana u etničkom pogledu je zbog svoje kompliciranosti u posljednjem stoljeću posve zasjenio drugu stranu medalje u tretiranju nacionalne problematike u BiH. Nije se bilo, bar ne dovoljno, svjesno, ni u samoj Bosni, ni u širem jugoslavenskom okruženju, pri čemu zbog dokazive i dokazane pristrasnosti, automatski isključujem neposredno srpsko-hrvatsko susjedstvo, da je zapravo upitno riješeno, bolje reći čak neriješeno, pitanje narodne nominiranosti preostalog autohtonog stanovništva BiH (Srba/pravoslavaca, Hrvata/ katolika). Na koga je onda, uopće, moguće misliti? Na umu imam jedan broj drugih jugoslavenskih intelektualaca i naučenjaka, pa i političara, izvan Bosne, među njima posebice Edvarda Kardelja. Za ovu, blago rečeno, površnost, niko nije preuzeo barem djelimičnu individualnu odgovornost, ni tada, kad je bilo aktuelno, ni kasnije.

Na ovom mjestu bih istakla još jednu važnu činjenicu: s obzirom da, kako smo kazali, akt etničkog etnonominiranja služi kao sredstvo međusobnog razlikovanja (pripadnika) Jednih od (pripadnika) Drugih (u Bosni i od Trećih i čak Četvrtih), odnosno prepoznavanja pripadnika Istih i pored toga daje taj "običaj" funkcionirao i u Bosni, tuje ipak objektivno nastajala izvjesna i zajednička identifikacija koja je dijelom bila i etnička i koja je, još od prije Kallaya, fungirala u vidu blage (slight) i sadržajno nezanemarive etnobosanskosti. Pomenutu tvrdnju teško bi bilo osporiti, a nemalom empirijskom građom razmjerno lako dokazati.

I da sad pređemo na drugu glavnu stranu "medalje" - na pitanje u vezi sa etno-nominiranjem nemuslimanske, nebošnjačke populacije u BiH, na pitanje narodnosne identifikacije preostale dvije glavne etničke grupe. Za tu identifikaciju, organski povezanu sa substancom Bosne, postojali su i još postoje faktički uslovi i nesporni argumenti. Međutim, ona u svom procesualnom vidu nije izdržala probu historijskog vremena. Taj proces, makar organski, bio je društveno latentan, subjektivno i svjesno ni od koga podržavan, te je zato ustuknuo pred jačim, inače svojim stalnim

pratiocem i protivnikom, velikosrpskim i velikohrvatskim nacionalizmom. Oni su se, prilično očekivano, razvili do neslućene mjere uoči i u vrijeme samog raspada zajedničke jugoslavenske države, mirišući plijen u vidu razdiobe zemlje BiH. Kontekst događanja, koji je uslijedio, pokazao je svu moć akta manipulacije kada je u njoj sadržan naboj etničke pripadnosti. Zajedničko bosansko (bosanskohercegovačko) zemaljsko teritorijalno obilježje koliko-toliko subjektivizirano i u samim bosanskim

302

Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja...* Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

Srbima i Hrvatima, barem na simboličnom nivou i sa njihove strane do tada i usvojeno, na prečac je u njima uveliko, razoreno, i to posredstvom šireće etno-nacionalne homogenizacije iz susjednih nastajućih samostalnih država Srbije i Crne Gore (reducirane Jugoslavije) i Hrvatske. Bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima nametnut je imperativ etničko-identitetske lojalnosti sa nominalno "Svojima", Sve-Srbi-ma i Sve-Hrvatima, štoje ujedno značilo, uostalom i bilo planski usmjereno, ka što jačem odjeljivanju među etničkim kolektivitetima unutar BiH.

Daje u nekoj mjeri procesu međuetničkog udaljavanja pogodovao, inače legitimni, akt samoproglašavanja (odnosno samopreimenovanja, vraćanja svom nekadašnjem imenu) Muslimana Bošnjacima, također, vjerovatno, nije sporno.

Odnos bosanskih Srba i bosanskih Hrvata prema vlastitom bosanskom imenskom obilježju

Etnopripadnosno samoimenovanje je, ili bi trebalo biti, uprkos mogućih očitih dilema i/ili skrivenih zamki, suvereno i neprikosnoveno pravo, "prirodno" pravo svakog etničkog kolektiviteta. No, pravo kao ipak društvena kategorija, itekako zna biti i biva relativno mjerilo i kao takvo može značiti, i prilikom svoje primjene u praksi često faktički znači, pravdu za Jednoga i nepravdu za Drugoga. Uz to, pravo, u našem slučaju pravo na etnopripadnosno samoimenovanje, je i društveni substrat sa bitnim socijalnopsihološkim dimenzijama.

Historijske činjenice pokazuju i dokazuju, imamo li u vidu primjer jednog etničkog kolektiviteta u 20. stoljeću baš iz Bosne (muslimani, Muslimani, Neopredijeljeni [popisno samoizjašnjavanje], Jugosloveni, Muslimani, Bošnjaci, uz povremena samoimenovanja pripadnika ove etničke populacije dijelom i Srbima odnosno Hrvatima), da pitanje samoetnonominiranja nije tako jednostavno, odnosno da se ne radi o nekoj samoj po sebi podrazumijevajućoj stvari. Kod drugih naroda u svijetu u većini slučajeva se u tom pogledu zaista i nije stvarala neka posebna problematika. Dapače, pitanje samoetnonominiranja bilo je i ostalo gotovo posve nesporno. Etnički kolektiviteti su, naravno, u svrhu razlikovanja od Drugih, uglavnom slobodno, nesmetano, prihvatili za sebe poimensku oznaku što je bila od samog početka i njihova osnovna samoidentitetska karakteristika.

Vremenom, tj. kroz historijski proces sveopćeg kulturnog razvoja i posebno kontinuiranog, stalno prisutnog duhovnog izgrađivanja etničkog kolektiviteta unutar sebe, utvrđuje se i samopotvrđuje ime etničke skupine te postaje, subjektivno, njen najznačajniji samoidentitetski temelj.

Konkretno historijske političke okolnosti na prijelomu 20. i 21. stoljeća nisu

303

Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja...* Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

proizvele, ni u momentu preimenovanja Muslimana u Bošnjake, godine 1993., ni u narednim godinama, čak ni pokušaj komplementarnog nominiranja Srba i Hrvata u BiH u, recimo, Bosanske Srbe odnosno Bosanske Hrvate.

Uticaj okolnosti unutar BiH

Ova, kažimo, nezainteresiranost bosanskih Srba i bosanskih Hrvata za i stvarni, oficijelno nominalni bosanski atribut unutar svog vlastitog narodnosnog imena ima, dakako, svoju historiju. Tu historiju možemo povezati sa više činilaca. Ograničit ćemo se na dva značajnija, ako ne i najznačajnija, sklopa prilika, situacija i mogućnosti unutar Bosne i Hercegovine.

1.

Prvi sklop faktora je izrazito usko-političke prirode i vezanje za kontekst narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji kada su u BiH udareni i zvanično proglašeni temelji narodnosne ravnopravnosti Srba, Muslimana i Hrvata.

Godine 1943. je, naime, najviši organ nastajuće nove revolucionarne vlasti u BiH, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, izražavajući svoju političku volju u pogledu narodnosnog/nacionalnog pitanja, načinilo objektivni propust kada je na svom prvom zasjedanju u znamenitoj Rezoluciji zapisalo da BiH "nije ni srpska, ni muslimanska, ni hrvatska, već i srpska i muslimanska i hrvatska", a bar ujedno ne kazalo daje Bosna i Hercegovina i zemlja svoja, svoja vlastita, bosanska (bosanskohercegovačka).

Historičar Enver Redžić, i sam učesnik sva tri zasjedanja ZAVNOBIH, vidi u pomenutom stanovištu "istorijsku filozofiju", imanentnu Bosni. "Negacija ne dopušta da se Bosna dijeli između Srba, Muslimana i Hrvata; afirmacijom se utvrđuje da Bosna pripada jednako Srbima, kao i Muslimanima i Hrvatima. Negacija i afirmacija se ne konfrontiraju, već su izraz jedinstva u različitosti", zapisao je Redžić 56 godina nakon usvajanja Rezolucije.

Kako Rezolucija tako i Redžićeva interpretacija rezolucije nesporno odražavaju duh vremena u kome je ona nastala.

Međutim, to već klasično, školsko mjesto, kojim se kasnije, što je i sa našeg ovdašnjeg aspekta razmatranja jako bitno, bezbroj puta predstavljala, neka bude podvučeno - suština Bosne, jeste, ovako formulirano, krilo u sebi neke potencijalne velike opasnosti. Pomenuta formulacija mogla bi se, naime, u nekim drugim historijskim okolnostima, drugačijim od onih kada je prevladavao narodnooslobodilački i so-

304

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

cijalističko-revolucionarni zanos, ipak presudno problematizirati. Na općem, načelnom nivou, apstrahirajući konkretne odnosno aktuelne historijske okolnosti, problematizacija se mogla lako predvidjeti na dva međusobno isprepletena nivoa: na prvom, državnonacionalnom, kao sadržajno-suštinskom u pravcu destrukcije BiH i na drugom, etnonacionalnom, kao takvom zahvaljujući nominalnoj substanci, a usmjerenom također na destrukciju BiH. Objašnjenje ovakvog stava je jednostavno i sadržano je, na primjer, već u slijedećem prostom retoričkom pitanju, jednom ili, ako želimo s aspekta ovdašnje rasprave biti još precizniji, dvoma međusobno tijesno povezanim pitanjima.

Najprije, ako je dakle, BiH, osim što je muslimanska, također i srpska i hrvatska, mogu li onda susjedne zemlje Srbija i Hrvatska (možda nekad u budućnosti) polagati pravo na recimo, dio političkog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom?

I, ujedno, ako BiH jednako pripada Srbima i Hrvatima kao što pripada Muslimanima, tko ima pravo da (možda nekad u budućnosti) protiv volje Srba i protiv volje Hrvata sprječava (i teritorijalno) udruživanje Srba i Srba te Hrvata i Hrvata (Srba iz BiH sa Srbima iz bosanskohercegovačkog susjedstva te Hrvata iz BiH sa Hrvatima iz bosanskohercegovačkog susjedstva)?

2.

Drugi sklop faktora koji nije išao i nije mogao ići u prilog zainteresiranosti domaćih, bosanskohercegovačkih Srba i bosanskohercegovačkih Hrvata da se narodnosno opredijele

nominalnim samododavanjem atributa bosanski [kažem samo-dodavanjem, samopripisivanjem, a ne dodavanjem, pripisivanjem, jer želim istaći aspekt kolektivne slobodne volje i samoosviješćenja u tom pogledu] vidim u odsut-stvu sistemskog patriotskog odgoja u Bosni i Hercegovini za Bosnu i Hercegovinu -u ukupnom vremenu poslije Drugog svjetskog rata.

Uticaj okolnosti iz bosanskohercegovačkog susjedstva

Za ovdašnji kontekst moglo bi se nalaziti, navoditi, analizirati, isticati još i neke druge unutarnje faktore. U organskoj svezi sa unutarnjim su, naravno, tzv. vanjski utjecajni činioci, oni koje u najkraćem poistovjećujemo sa neposrednim teritorijalnim okruženjem, susjedstvom Bosne i Hercegovine, sa Srbijom i Hrvatskom. Ovdje već izložena nezainteresiranost bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata u pogledu njihovog bosanskog samoetnonominiranja bila je i ostala presudno ovisna od sveopćih utjecaja iz tog susjedstva. No, ta seje pojavna nezainteresiranost pomenutim spolj-nim utjecajem multiplicirala i poprimila gotovo apsurdne dimenzije.

305

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

Da se ovdje, najsazetije, zadržim na dva uzajamno djelujuća i za našu temu možda ponajvažnija aspekta. Jedan pogled je pogled apsurdnosti etnonominiranja u BiH a drugi, sa prvim u vezi, je pogled apsurdnosti domovinske lojalnosti u BiH. Upravo kroz ta dva pogleda, koji se međusobno uzajamno prepliću, s tim daje prvi ipak presudna pretpostavka drugog, i koji se neposredno odnose na društveni položaj i društvenu ulogu bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, ispoljava se specifika bosanske etničke problematike kako u višestoljetnoj prošlosti tako i u savremenom historijskom trenutku.

Apsurdnost etnonominiranja i apsurdnost domovinske lojalnosti u našem se slučaju odnose, naravno, samo na etno-grupaciju bosanskih Srba i etno-grupaciju bosanskih Hrvata.

Spoljni utjecaj, tj. utjecaj susjedstva, Srbije i Hrvatske, Srba iz Srbije i Hrvata iz Hrvatske, na bosanskohercegovačke Srbe i Hrvate u pravcu oblikovanja i održavanja njihovog samopodrazumijevajućeg narodnosnog identiteta kao prosto Srba i Hrvata bez nominalno bosanskog (bosanskohercegovačkog) etničkog atributa, kroz prošlost je učvršćivao i do u savremeni historijski trenutak znatno učvrstio osnovnu etno-sliku BiH.

Tako, kada krajem 20. stoljeća Bosna i Hercegovina postaje zvanično samostalna zemlja, međunarodno priznata država, etničku/narodnosnu strukturu njenog stanovništva, uz u brojčanom pogledu relativno zanemarive "Ostale", sačinjavaju Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Ako su se u određenoj mjeri i osjećali Bosanskim Srbima i Bosanskim Hrvatima, a jesu, oni su se, stjecajem okolnosti u vezi sa raspadom zajedničke Jugoslavije i stvaranjem samostalnih država Savezne republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i Hrvatske, te pod bitnim njihovim utjecajem, zadržali osjećati tek Srbima i Hrvatima ili su takav pripadnosni osjećaj još pojačali. Taj objektivni i subjektivni događajnosni slijed se u polju nominiranja u BiH na prijelomu 20. i 21. stoljeća perpetuirao. Ne možda Bosanski Srbi i Bosanski Hrvati u BiH, već Srbi i Hrvati u BiH, nisu bili ili nisu mogli ili nisu htjeli biti svjesni razlike u svom društvenom položaju koja proizilazi iz jednog odnosno drugog narodnosnog nominiranja.

Dimenzija apsurdnosti, koja tu još nije tako očita ili je prikrivena, do punog izražaja dolazi u kontekstu odnosa obadviju etno-skupina prema zemlji u kojoj su autohtono živjeli i žive, prema Bosni i Hercegovini. Po srijedi je pitanje identitetske substance koja se krije iza izraza - domovina. Da lije, dakle, njihova domovina Srbija ili Hrvatska, odnosno da lije to Bosna i Hercegovina? Odgovor nije jednoznačan. Naime, jedan dio Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini svoju domovinu, bar primarnu ili prvobitnu, vidi očito u Srbiji odnosno u Hrvatskoj, drugi dio njih kao svoju domovinu, svoju glavnu domovinu osjeća pak Bosnu i Hercegovinu. I dok kod Muslimana/Bošnjaka ni u daljnjoj prošlosti ni u savremenom historijskom društve-

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

nom trenutku ovakvih dilema nije bilo, kao svoju smatrali su odnosno osjećali samo jednu domovinu - Bosnu i Hercegovinu, dotle je pomenuta pripadnosna shizma presudno obilježavala kolektivnu i individualnu egzistenciju druge dvije glavne etno-grupacije u BiH, Srbe i Hrvate.

U zadnjoj deceniji 20. stoljeća Bosnu i Hercegovinu prožimalo je, tako, čak slijedeće apsurdno unutardruštveno stanje: veliki dio domaćeg stanovništva koji seje etnički nominalno poistovijetio sa Srbima i Hrvatima nije htio da Bosna i Hercegovina, zemlja u kojoj su autohtono živjeli, postane samostalna i nezavisna država. Dapače, dio domaćeg, autohtonog stanovništva BiH opredijelio se - u kontekstu sadej-stva sa Srbijom i Hrvatskom - da svoju zemlju, Bosnu i Hercegovinu, razbije - za razliku od većine naroda svijeta koji su, da bi stekli svoju državu, vodili dugotrajne pa, po potrebi, i krvave borbe. Kakav i koliki uticaj je u svemu tome mogla imati i imala sporna etnonominacijska problematika u BiH i oko nje unekoliko sam, između ostalog, nastojala skicirati i ovom prilikom.

I da pokušam zaključiti. Svjesno sam se, u kontekstu ovdašnje rasprave, a inače uslovno, ograničila samo na pomenute unutarnje i vanjske okolnosti u vezi sa problemom etnonominiranja u i oko BiH. Poslijedice njihove višedesetljetne prisutnosti u BiH, a i van BiH, nakon Drugog svjetskog rata su poznate. Da nije bilo tih posljedica, otvoreno ispoljenih u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, vjerovatno ne bismo u toj mjeri istraživali i tumačili uzroke. Danas i ovdje nisu bile predmet naše pozornosti te kompleksne, cjelovite posljedice po svaku od tri najveće, kažimo konstitutivne, etnogrube u BiH u nedavnim katastrofalnim društvenim zbivanjima, već različiti vidici etnonominiranja i njihova relevanca za BiH i njeno stanovništvo u prošlosti i sadašnjosti.

Proces etnonominiranja u BiH možda ni do danas nije definitivno okončan. Čini se da sadrži bar dva pravca potencijalnog razvoja. U aktuelnom historijskom presjeku možemo ustanoviti da se radi o takvom razvojnom stepenu koji je, prvo, kao tekuće društveno stanje uređen na jedan bar nedostatan, upitan način ili je, drugo, naprosto ironijom historijske sudbine, ona društvena konstanta koja će i ubuduće unositi nemir u međuetničke odnose. Pri tome mislim na onaj nemir koji je i kroz historiju pratio odnose među ovdašnjim ljudima i kome, očito, ne pritiče slučajno i u svijetu dobro poznata izreka: "I mirna Bosna ". Drugim rječima, sintagma nomen est omen kao suštinska karakterna crta mogla bi i ubuduće sa negativnim društvenim posljedicama pratiti sudbinu bosanske društvene zbilje ukoliko i ako ostaje problematika u polju etnonominiranja ovakva kakvu ju je proizvelo 20. stoljeće.

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

Bosanska nacija

Upravo u bitnoj vezi sa kazanim u pogledu etnonominiranja, ali i gotovo posve nezavisno od etno-problematike, već prije pet godina počela sam se ne samo sa historiografskog već i sa sociološko-politološkog aspekta istraživački i analitički baviti konceptom bosanske nacije i iznositi odgovarajuća tematsko kontekstualna zapažanja. Čini mi se da bi se moglo kazati da su ta zapažanja aktuelna i danas.

Kontekstualna problematika sintagme bosanska nacija

Da li sam uvodno u ovdašnjem izlaganju slučajno odvojeno i naglašeno najavila doticanje sintagme bosanske nacije? Svakako ne. Makar ne namjeravam fenomen bosanske nacije danas šire razmatrati, već ga kao koncept predstaviti samo u jezgrovitom obliku i u kontekstualnom smislu, dužna sam reći daje posebno najavljivanje razmatranja bosanske nacije posljedica moje težnje po bitnom distinktivnom razumijevanju i predstavljanju etno-tematike, na jednoj, i polit-tematike, na drugoj strani.

Kolikogod bi spolja, na površini, terminološki, stvar, djelovala kontraverzno, vrijedi potruditi se i pokušati uočiti suštinsku, sadržajnu razliku između dvije dimenzije jednog te istog termina, termina - nacija koji, dakle nekako nesretno, ako smijem u svrhu ilustriranja upotrebiti ovdje ovakvu oznaku, pokriva dvostruki pojmovni sadržaj. Naime, termin nacija (nacionalan) se, kako u savremenoj društvenoj praksi tako i u društvenoj teoriji, općenito, ali van Bosne (sic!), koristi i kao sinonim za narod (narodnosni) u smislu etniciteta i kao sinonim za narod u smislu države. Uobičajena i tradicionalna upotreba izraza nacija odnosi se u Bosni i danas gotovo isključivo na njenu etničku sadržajnu dimenziju. Pomenuta činjenica priječi u Bosni korištenje izraza nacija u njenom drugom, gotovo pretežnom sadržajnom značenju koji se poklapa sa pojmom države.

Bar su historičarima dobro poznati korijeni i razlozi takvog stanja stvari u BiH. Potječu još sa kraja 19. stoljeća, kada je tadašnji austrougarski upravitelj Bosnom i Hercegovinom Benjamin Kallay u ondašnjoj političkoj situaciji pokušao konceptom bosanske nacije u vidu etnobosanstva ostvariti etničko jedinstvo stanovništva u BiH, osporavajući i negirajući time raznolikost i posebice kao takvu već učvrslu preovlađavajuću troetničku strukturu. Kallay, koji je inače ulagao velike napore i znatna sredstva u konkretno provođenje tog svog koncepta u djelo, i pri tome učinio mnogo dobrih stvari za tadašnje bosanskohercegovačko društvo, historijski je već zakasnio u namjeri uspostavljanja društvene zajednice u BiH na bosanskim etničkim osnova-

308

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

ma. Makar Kallayev pokušaj nije uspio, bitno se urezao u kolektivnu memoriju narednih generacija, naročito Srba i Hrvata u BiH, kao moguća opasna prijetnja po opstanak njihovog etničkog identiteta. Taj se osjećaj, posredno ili neposredno, uz uticaj možda nekih sličnih okolnosti, prenosio iz generacije u generaciju. Historijsko vrijeme 20. stoljeća do pred njegov sam kraj nije iznjedrilo neki pokušaj sličan konceptu Kallayeve bosanske nacije.

Više od stoljeća unazad moguće je, dakle, tražiti razloge vrlo konkretnog, a to je mogućeg tek jednoznačnog, poimanja izraza nacija u BiH. Jer, upravo Kallayev etnički koncept bosanske nacije odigrao je historijsku ulogu negativnog selektor-skog agensa unutar moguće upotrebe izraza nacija. Koncept bosanske nacije koji je, prema Kallayu odnosno svim njegovim savremenim i kasnijim interpretatorima, imao tek etničku konotaciju, mogao je imati samo etno-unifikatorsku ulogu. Zato je automatski u narednom razdoblju u samoj Bosni odbacivan kao bilo kakav mogući koristan društveni mehanizam. Kako u domaćoj praksi tako i u domaćoj društvenoj teoriji, koncept bosanske nacije kasnije nije imao, i smatralo se da ne može ni imati, gotovo nikakvu šansu da bude funkcionalno korišten i primijenjen u Bosni i Hercegovini.

Bitno novi poticaj u vezi sa terminološkim korištenjem pojma nacije u BiH nastaje u savremeno, moderno historijsko vrijeme, s erom procesa globalizacije koja nezadrživo otvara i različite aspekte komunikacije između društava širom svijeta. I u Bosnu stižu uticaj i, između ostalog, i u pogledu stvarnog komunikološkog diskur-sa i u smislu, razumije se još i od ranije, naučnog diskursa. Objektivni spoljni utjecaji ne ostaju bez traga i u samom polju terminologije koja se odnosi na društvena istraživanja.

Tako je, krajem 20. stoljeća, slučajno van Bosne, opet rođena konceptualna sintagma bosanska nacija. Kažem slučajno zato jer se radi o konceptualnoj ideji jednog istraživača koji je, u osobi ovdje potpisane, stjecajem okolnosti 90-ih godina 20. stoljeća, živio izvan BiH, a koji je prije toga više od dvije intenzivne radne decenije proveo kao historičar u Bosni, a poslije ostao i dalje temeljno radno vezan za naučno istraživanje društvene problematike BiH.

Ovaj put, sto godina kasnije, konceptualna ideja o bosanskoj naciji nastala je na posve različitim teorijsko-metodološkim temeljima. To konkretno znači daje potrebno promatrati novodobni ili moderni koncept bosanske nacije u okviru novih historijskih okolnosti u Bosni i Hercegovini i oko nje, te u skladu sa savremenim opšte-društvenim shvatanjima u svijetu i odgovarajućim sociološkim

interpretacijama.

Te nužne novodobne okolnosti, koje su presudno omogućile uopće i pojavu modernog koncepta bosanske nacije, nastupile su sredinom 90-ih godina 20. stoljeća i

309

Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja...* Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

vezane su za historijski Daytonski mirovni sporazum. Ovaj je događaj uspostavio dva osnovna i bitna spleta društvenih činjenica.

Prvo, situacija prestanka i odsutstva neposrednih ratnih zbivanja stvorila je, načelno i faktički (bez obzira na još neprevaziđene probleme), preduslove za uređivanje odnosa u svim segmentima društvenog života u BiH. Drugi splet činjenica vezan je za međunarodno priznanje BiH kao samostalne i nezavisne države koja treba da se kao takva učvrsti uz zvaničnu međunarodnu kontrolu, svestranu pomoć i podršku. Znači, historijsko priznavanje statusa državnosti zemlji Bosni i Hercegovini u teritorijalnim granicama, identičnim nekadašnjim tzv. avnojskim granicama u bivšoj zajedničkoj jugoslavenskoj državi, druga (hronološki gledano prva, jer potiče iz 1992. godine) je temeljna pretpostavka mogućem društvenom ostvarenju koncepta bosanske nacije, sada, dakle, u njegovom savremenom, modernom smislu, sadržajno posve drugačijem od onog kakav je bio Kallayev.

Novodobni koncept bosanske nacije

S obzirom na animozitete koji su čitavo jedno stoljeće pratili koncept bosanske nacije, kakav je u svojedobnim okolnostima proizveo Kallay, čime je stvoreno jedno ogromno opterećujuće nasljeđe u pogledu moguće realne terminološke komunikacijske aplikacije sintagme bosanska nacija, najprije ću srž novodobnog koncepta bosanske nacije definirati postupkom negacije. Bosanska nacija danas nije niti može biti sinonim za etničku, narodnosnu zajednicu u Bosni i Hercegovini.

Tek sada je, metodološki, red na predstavljanje pozitivne definicije koncepta bosanske nacije. Bosanska nacija danas jeste i može biti sinonim za društveno-ugo-vornu, tj. političku zajednicu građana Bosne i Hercegovine, za zajednicu državljana Bosne i Hercegovine, za državni narod Bosne i Hercegovine.

U većini novonastalih država u Europi, koje su po pravilu danas već sve izrazito etnički miješane, makar mnoge još pretežno mononacionalne, ujedno se, gotovo same po sebi, stvaraju i odgovarajuće nacije, državni narodi tih zemalja.

Uzmimo jedan konkretan i BiH ipak blizak primjer - primjer Slovenije, Slovenaca. Nesporno je da su Slovenci samostalna etnička činjenica, narod, da u Republici Sloveniji sačinjavaju jasno formirani samosvjесni narodnosni entitet. Ali, sve jasnija i društveno prisutnija postaje spoznaja, koja je po mnogo čemu i društvena činjenica da, naime, slovenačku naciju sačinjavaju svi državljani Republike Slovenije i svi građani koji tu (zvanično) stalno borave.

Ali i da generaliziramo, u skladu sa namjerom da predstavimo objektivno savremeno značenje izraza nacija u svijetu. Šta znači, odnosno koga predstavlja, Organi-

310

Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja...* Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

zacija ujedinjenih nacija? Naravno, ne narode u njihovom etničkom sadržaju i značenju, već narode u njihovim državnim okvirima, državne narode, države. Svjetska terminološka komunikacija u praksi jednostavno poistovjećuje državu sa odgovarajućom nacijom i obrnuto.

Radi se o objektivnom, univerzalnom i spontanom procesu, koji stječe obilježja historijske zakonitosti. BiH je u tom pogledu, opet, i dalje specifičan historijski fenomen. Država, samostalna i

nezavisna, u slučaju BiH, nije i dovoljna pretpostavka nastajanja i oblikovanja državnog naroda BiH, bosanske nacije.

O tome i o uzrocima takvog stanja nastojala sam više reći u ovom tekstu. Međutim, upravo u slučaju BiH, njenog puka/demosa ("bosanske nacije") i njenih konstitutivnih naroda (bosanskih etno-nacija) pomenuti opći, svjetski proces, od ogromnog je značaja.

Čemu savremeni koncept bosanske nacije?

Naime, upravo u postdaytonskoj Bosni koncept bosanske nacije kao državnog naroda BiH mogao bi, u vidu svjesno inicirane, odgovarajuće razrađene i primjenjivane razvojne društvene strategije, odigrati izrazito važnu ulogu. Ta uloga bila bi vezana kako na savremenu tako i na perspektivnu političku stabilizaciju ukupnih društvenih odnosa i prilika u BiH. U BiH koja je, kao zemlja i društvena zajednica, imala i ima izgleda za razvoj i napredak samo uz striktno uvažavanje svoje vlastite karakteristične historijske sadržine koju sastavljaju dvije osnovne komponente: općedruštvena/nacionalna i posebnodruštvena/etnonacionalna.

Neka mi bude dozvoljeno da završim jednom ilustracijom koja bi trebalo da predstavi i temeljni funkcionalni smisao uvođenja savremenog koncepta bosanske nacije. Vlak/voz (Bosna, bosanskohercegovačko društvo) obavljat će svoju funkciju, vožnju (opstanak, razvoj, napredak) ako budu obadrije šine kolosijeka u ispravnom stanju, spremne da ga nose. Jednu šinu čini samostalnom bosanskom državom omogućena građanska osviješćena pripadnost toj državi, oličena u bosanskoj naciji, drugu šinu čini narodnosna ravnopravnost triju konstitutivnih bosanskohercegovačkih etnonacija (uz savremeno načelo poštivanja etnički "Ostalih").

311

Vera Kržišnik-Bukić, Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja... Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

Vera Kržišnik-Bukić

HISTORICAL AND HISTORIOGRAPHIC CONTROVERSIES AND DILEMMAS RELATING NAMES OF NATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

(Summary)

The author of this paper considers the issue of ethno-nomination in BiH. The act of ethno-nomination serves to her as the instrument by which it is possible and even necessary, on one hand, to analyze and explain the complexity of ethnic/national development as such and, on the other, to see in the process itself the essence of the specific history of this country.

Fatal intertwining of the social spheres of religion and ethnicity that lasted through all the period from the Middle Ages to the modern days has been reflected in the procedural acts of ethno-nomination. This latter is, according to the author, of crucial significance for the understanding of both the national themes in Bosnia as well as - to great extent - for its entire history. The history of Bosnia is thus followed based on the criteria of ethno-nomination that was either in force or was prevalent in different historical periods. Given the relatively early historical shaping of the three main social groups in the usual relations: Islam=Muslims religion-wise/Muslims in ethnic terms/Bosniaks; Orthodox Christians=Serbs, Catholic Christians=Croats, the prevailing matrix was the religious one. Much more rarely and in terms of historical sequence only secondarily, but quite logically emerging in the everyday social use, was there the domination of opposite direction: as soon as someone is a Serb, he is automatically Orthodox Christian, etc.

The author follows the historical processes of denomination of Muslims/ Bosniaks, (Bosnian) Serbs and (Bosnian) Croats in different historical phases, explaining them by way of a broader social and political reasons of local social development in combination with international situation with

regards to the political context of the neighboring countries. She pays special attention to the analysis of the paradox of lack of affinity of (Bosnian) Serbs and (Bosnian) Croats to the attribute "Bosnian" and tackles the issue of collective identity substance that is covered by the term "homeland". She tries to discover the reasons for this paradox in the XX century and finds that, besides the tendencies of the neighboring states to claim these et-

312

Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme... Prilozi*, 32, Sarajevo, 2003., str. 297-313.

hnic groups as their own, there were political errors committed in BiH itself that caused this phenomenon.

The ethnic and national set of issues is analyzed by this author through the presentation of the two in terms of the content different political concepts with the same formal common denominator. This denominator is Bosnian Nation. The first - motivated by ethno-Bosniandom, was the fruit of political circumstances by the end of XIX century, but belated did not materialize, but maintained a negative social and political connotation for a great part of the XX century. The other concept, motivated solely by the political unity, the belonging to a community personified as the independent state of Bosnia and Herzegovina, is the result of the vision of political circumstances by the end of the XX century is still being imposed upon whereas its process is very slow even though the chances for its future success are good.

313

http://iis.unsa.ba/prilozi/32/32_krzisnik.htm